
PRZEDMOWA

Po obu stronach granicy – dziedzictwo kulturowe a tożsamość Śląska Cieszyńskiego

Kiedy mówimy „Śląsk Cieszyński”, nie zawsze mówimy o tym samym. To, co kryje się pod tą nazwą dla historyka, nie oznacza tego samego, co Śląskiem Cieszyńskim nazywa geograf, a jego rozumienie nie pokrywa się z rozumieniem tej nazwy przez socjologa, etnografa, etnologa czy antropologa. Co zatem kryje się pod nazwą Śląsk Cieszyński? Czy mamy na myśli region o szczególnej urodzie, jak powszechnie mówi się o ziemi cieszyńskiej? Tak piękny i przyjazny ludziom, że, jak głosi legenda, 1200 lat temu trzej polscy książęta Leszko, Bolko i Cieszko, zachwyceni tym skrawkiem ziemi i szczęśliwi z powodu swojego spotkania, postanowili założyć miasto Cieszyn? A co kryje się pod nazwą Cieszyn? Urodziwe miasto nazywane niegdyś Małym Wiedniem? Ten piękny Śląsk Cieszyński i jego stolica Cieszyn są już przeszłością, mitami. Nie ma jednego Śląska Cieszyńskiego i jednego Cieszyna, i tak jest od 90 lat, kiedy region ten, po długich sporach, został podzielony pomiędzy niezadowolone z warunków tego podziału dwa kraje: Polskę i Czechosłowację. Choć z punktu widzenia geografii i historii możemy mówić o jednym Śląsku Cieszyńskim rozciągniętym obecnie po obu stronach granicy polsko-czeskiej, to jednak wskaźniki kulturowe nakazują mówienie o dwóch ziemiach cieszyńskich, które pewne cechy łączą, ale jeszcze więcej dzieli. Po podziale ziemi cieszyńskiej nazwa Śląsk Cieszyński zachowała się tylko w odniesieniu do polskiej strony regionu. Po czeskiej stronie mówi się, česke Slezsko lub Těšinsko, natomiast skrawek tej części Śląska obejmujący dwa powiaty zamieszkałe przez duże skupiska Polaków, przyjęto nazywać – głównie w Polsce – Zaolziem.

Ziemi cieszyńskiej zawsze można było przypisać termin „pogranicze”. Zawsze leżała i także obecnie leży na styku państw, narodów, kultur i religii, co daje się zauważyć we współczesnym jej obliczu, które ukształtowały wpływy polskie, czeskie, niemieckie, słowackie, austriackie, a nawet węgierskie. W przestrzeni geograficznej i społecznej tego pogranicza nieustannie dochodzi do zderzenia kulturowego, przenikania wartości i wzorów kulturowych z jednej grupy do drugiej, wymiany sposobów życia, a często także do rywalizacji pomiędzy tymi sposobami, wartościami i wzorami. W wyniku tego wielowiekowego procesu mieszania się kultur wykształciła się na Śląsku Cieszyńskim kultura specyficzna, o synkretycznym charakterze, zawierająca różne pierwiastki - niegdyś „obce”, a obecnie zaadoptowane do rodzimej kultury i już „swoje”. Stało się tak pomimo faktu, że granica polsko-czeska, biegnąca przez środek regionu, zawsze była granicą trudną; aż do początków lat 90. XX wieku była to

granica zamknięta, szczelna, co oznaczało, że jej przekraczanie należało do sytuacji wyjątkowych i wymagających pokonania licznych utrudnień. Długie lata izolacji spowodowały, że dwie strony tej granicy – Polacy i Czesi – odwróciły się od siebie i przez kilkadziesiąt lat o współpracy w jakiegokolwiek postaci na pograniczu polsko-czeskim trudno było mówić. Czasami mówi się, że granica nie tylko dzieli, ale także w jakiś sposób łączy dwa organizmy społeczne i kulturowe. Jednak granica polsko-czeska przez kilkadziesiąt lat tylko dzieliła, jej ostrość doprowadziła skutecznie do przerwania dawnej jedności kulturowej tej części Śląska, którego mieszkańcy co prawda próbują obecnie – choć jeszcze dosyć nieśmiało i z pewnym do siebie dystansem – zawiązywać te pozrywane nici, ale muszą zmierzyć się ze świadomością, że powrót do dawnej jedności Śląska Cieszyńskiego jest niemożliwy. Po obu stronach tej granicy wytworzyły się dwa odrębne społeczeństwa z odmiennymi systemami wartości, normami i sposobami życia. Tylko w języku i tych płaszczyznach życia, gdzie przywołuje się tradycję, dają się odkryć echa dawnej jedności.

Współczesne procesy przebiegające na pograniczu polsko-czeskim i ich dynamika zależą od wielu różnorodnych czynników z przeszłości i teraźniejszości. Ich wyczerpująca klasyfikacja nie jest możliwa, ale można pokusić się o wskazanie tych uwarunkowań, które zdają się w największym stopniu wpływać na to, co obecnie dzieje się na wszystkich pograniczach etnicznych, narodowych i państwowych, w tym na pograniczu polsko-czeskim na Śląsku Cieszyńskim. Uwarunkowania te wynikają zarówno z sytuacji, w jakiej funkcjonował w przeszłości i funkcjonuje obecnie ten region, jak i z sytuacji, w jakiej znalazł się współczesny świat.

1. Mieszkańcy Śląska Cieszyńskiego żyją w kilku wymiarach pogranicza. Po pierwsze mieszkają na pograniczu pomiędzy dwoma państwami i narodami, a więc w przestrzeni, w której dochodzi do przenikania z jednej strony granicy na drugą wzorów kulturowych, systemów wartości, sposobów i stylów życia. Po drugie na co dzień żyją w przestrzeni pogranicza religijnego, które wypełniają wzory oryginalnej, głównie katolicko-ewangelickiej kultury religijnej. Na Śląsku Cieszyńskim żyje kilkudziesięciotysięczna, najliczniejsza w Polsce społeczność luteran. Tylko tu można znaleźć wsie, gdzie wśród mieszkańców przeważają wyznawcy protestantyzmu w licznych jego odłamach.
2. Tego rodzaju złożoność wpływów powoduje, że tożsamość mieszkańców pogranicza jest taka jak ich kultura: złożona, niejednorodna, budowana z bogatego materiału, a ponadto nieustannie rekonstruowana w takim rytmie, w jakim zmieniają się i pojawiają nowe procesy społeczno-kulturowe na pograniczu.

Na pograniczach wytwarza się typ człowieka pogranicza o specyficznej świadomości społecznej i tożsamości jednostkowej. Podziela on życie kulturalne dwóch lub więcej różnych społeczności. Czasami zmienia przynależność narodową¹.

Jest to człowiek jakby rozdarty wewnątrz, nie potrafiący często dokonać wyboru pomiędzy różnymi sposobami życia, ale jednak nabywający w procesie socjalizacji i wychowania umiejętności swobodnego poruszania się w dwóch lub więcej kulturach, wybierania z nich różnych elementów do konstruowania swojej tożsamości. Walencja kulturowa ludzi pogranicza, czyli ich poczucie szczególnej bliskości z kulturą narodo-

1 A. Sadowski: *Pogranicze polsko-białoruskie: tożsamość mieszkańców*. Białystok 1995, s. 46.

wą i łatwość posługiwania się jej treściami i wzorami zarówno w życiu codziennym jak i sytuacjach wyjątkowych², staje się podwójna, a nawet ich tożsamość narodowa nie jest jednorodna. Tacy ludzie, mówiąc metaforycznie, zawsze żyją na granicy, zawsze dla kogoś stają się innymi, często obcymi i wystawionymi na inność i obcość innych. Pojawił się zatem jakiś „nowy”, nieodwołalnie naznaczony „cudzoziemskością”, człowiek obdarzony nową tożsamością – niejednorodną, złożoną, ukształtowaną przez dwie strony jakiejś granicy.

3. Zmienia się nieustannie kontekst społeczny i kulturowy, w którym kształtuje się tożsamość narodowa współczesnych społeczeństw, co szczególnie uwidacznia się na pograniczach, czyli w przestrzeniach niejednorodnych, często wielokulturowych. Niegdyś tożsamość człowieka zależała od przynależności do jakiejś większej grupy i była zamknięta w ramach przynależności do danej klasy czy narodu. Dzisiaj tożsamość ta jest płynna i wielowymiarowa, osłabła bowiem siła oddziaływania dziedzictwa, tradycji, wzrosła natomiast ruchliwość ludzi, którzy w pewien sposób uwolnili się od względnie homogenicznych społeczności, w których wzory kulturowe przechodziły z pokolenia na pokolenie. Tradycyjne drogowskazy pokazujące dokąd zmierzamy straciły na znaczeniu, a współczesny świat daje nam niespotykanie szeroki wybór możliwości kim być, jak tworzyć siebie i budować własną tożsamość³.
4. Dokonują się szybkie przemiany znaczenia i funkcji granicy. Proces ten szczególnie wyraźnie zaznacza się w Europie. Tu granice – zwłaszcza pomiędzy krajami wchodzącymi w skład Unii Europejskiej – wyraźnie tracą swoją ostrość, stają się coraz bardziej otwarte, a tym samym coraz mniej szczelne. Układ z Schengen, do którego w 2007 roku przystąpiła Polska i kilka innych krajów, w tym Republika Czeska, nadaje granicom wręcz symboliczny charakter. Taki charakter przybrała także granica polsko-czeska. Od trzech lat staje się jakby niewidoczna, co oznacza, że można ją przekraczać nie uświadamiając sobie faktu przenoszenia się z jej jednej strony na drugą. Rysem szczególnym Europy Środkowo-Wschodniej jest powstanie w ciągu ostatnich kilkunastu lat kilku nowych granic, wokół których tworzą się nowe pogranicza. W przypadku Polski oznacza to zmiany na wschodnim pograniczu po rozpadzie Związku Radzieckiego, oraz na południowym, po rozpadzie Czechosłowacji. Zwiększyła się liczba centrów oddziałujących na te obszary, a co za tym idzie, wachlarz wartości, kultur i wzorów zachowania.
5. Na Śląsku Cieszyńskim intensyfikują się procesy transgraniczne. Transgraniczność rozumiana jest tu szeroko jako wszelkie komunikowanie międzynarodowe pomiędzy różnymi krajami i narodami, ale też kulturami ponad ich granicami. W przestrzeni europejskich pograniczy pojawiły się nowe formy instytucjonalnej, transgranicznej współpracy w postaci euroregionów. Po kilkunastu latach działalności tych euroregionów, które współtworzyła Polska, można stwierdzić, że osiągnęły one sukces – zostały zrealizowane podstawowe cele, jakie stawiali sobie przedstawiciele lokalnych i regionalnych władz samorządowych, przede wszystkim w zakresie wypracowania wspólnych metod rozwiązywania problemów oraz przewycięzania niedorozwoju i uciążliwości charakterystycznych dla obszarów peryferyjnych. Euroregiony organizują i wspierają współpracę nie tylko na płaszczyźnie gospodarczej, ekonomicznej,

2 A. Kłoskowska: *Kultura*. W: *Encyklopedia socjologii*. Warszawa 1999, s. 107.

3 A. Giddens: *Socjologia*. Warszawa 2004, s. 53.

ale także społecznej i kulturalnej. Obserwacja życia na pograniczach pozwala wysunąć wniosek, iż euroregiony zdecydowanie zdynamizowały te obszary i przełamały ich peryferyjny charakter. Na pograniczu polsko-czeskim działa pięć euroregionów, a jednym z nich jest powołany w 1998 roku Euroregion „Śląsk Cieszyński–Těšínské Slezsko”, który obejmuje 60 polskich i czeskich gmin i którego siedziby mieszczą się obecnie w Cieszynie i Czeskim Cieszynie. Polskie i czeskie biura Euroregionu zarządzają funduszami mikroprojektów, o które mogą występować wszystkie przygraniczne organizacje *non-profit* posiadające osobowość prawną. Transgraniczność, obecna coraz powszechniej na Śląsku Cieszyńskim, polega także na tym, że mieszkańcy obu stron granicy coraz śmielej wkraczają ze swoimi interesami i potrzebami na tę drugą stronę, reagując jednocześnie bezbłędnie i szybko na potrzeby jej mieszkańców. Po tej drugiej stronie nie tylko robią zakupy, ale także poszukują pracy, zakładają firmy, wynajmują, a nawet kupują mieszkania, korzystają z usług itp. Jest to wynikiem kilkunastu lat trwania otwartej granicy, ale przede wszystkim członkostwa obu państw w Unii Europejskiej i wejścia w 2007 roku do strefy Schengen. Tak jak określają to podstawowe zasady zawarte w traktatach ustanawiających Wspólnoty Europejskie, przez polsko-czeską granicę swobodnie przepływają osoby, kapitał i towary. Istnieje też swoboda świadczenia usług, z czego coraz częściej korzystają mieszkańcy Polski i Czech, nie tylko z przygranicznych regionów.

6. Wielu badaczy wiąże współczesne, gwałtowne przemiany regionów przygranicznych z procesami ogólnie nazywanymi globalizacyjnymi. Jeżeli przyjrzymy się głównym wyznacznikom globalizacji, wskazywanych przez znawców tej problematyki, znajdziemy potwierdzenie owej zależności. W sferze społeczno-kulturowej globalizacja niesie ze sobą nieustannie wzrastającą ruchliwość ludzi, którzy coraz swobodniej przenoszą się z jednej społeczności do drugiej i z jednej kultury do innej. Tożsamość jednostek i grup społecznych staje się wobec tego płynna i wielowymiarowa, bowiem słabnie siła oddziaływania dziedzictwa społeczno-kulturowego i tradycyjnego, międzypokoleniowego przekazu kulturowych wzorów zachowania. Sztandarowymi hasłami globalizacji stały się: wolność, różnorodność, pluralizm, wieloznaczność, lokalność, zgoda na człowieka wielowymiarowego. Jednocześnie nasila się proces glocalizacji, czyli wzajemnego przenikania tego, co lokalne i uniwersalne, rozumianej także jako proces ochrony lokalnej tożsamości kulturowej czy etnicznej.

W wyniku procesów globalizacyjnych, jak twierdzą znawcy tej problematyki, w społecznościach wielokulturowych – takich jak Śląsk Cieszyński – szczególnie wyraźnie uwidacznia się problem tożsamości jednostek i grup społecznych, które na co dzień żyją na styku dwóch lub więcej kultur, w nieustannym kontakcie z „innym”. Członkowie społeczności wielokulturowych trwale obcują z kulturą częściowo odmienną od własnej, integrują w swojej tożsamości, często bezrefleksyjnie, wzory tej drugiej kultury, realizując je w codziennym życiu.

Terażniejszość Śląska Cieszyńskiego jako regionu pogranicza państwowego, narodowego i kulturowego ukształtowały wpływy z przeszłości – oryginalne dziedzictwo kulturowe tej ziemi. To ono może być kluczem do stworzenia obrazu, swoistej mozaiki indywidualnych i zbiorowych, społecznych tożsamości tej przestrzeni. Warto zatem poszukać odpowiedzi na pytania: jakie portrety własne, indywidualne oraz swojej społeczności budują mieszkańcy Śląska Cieszyńskiego po obu stronach gra-

nicy polsko-czeskiej? Co to znaczy być Ślązakiem cieszyńskim, jakie cechy i wzory życia o tym rozstrzygają? Jakie postawy wykazują mieszkańcy ziemi cieszyńskiej wobec przeszłości swojego regionu i jego tradycji? W jaki sposób dokonuje się rodzinny przekaz tradycji regionalnych oraz jakie instytucje zajmują się tym przekazem, zwłaszcza w odniesieniu do młodego pokolenia?

Pytania te postawili sobie badacze z Uniwersytetu Śląskiego, Wydziału Etnologii i Nauk o Edukacji umiejscowionego w Cieszynie oraz z Kongresu Polaków w Republice Czeskiej. Postanowili wspólnie stworzyć projekt pt. *Dziedzictwo kulturowe jako klucz do tożsamości mieszkańców pogranicza polsko-czeskiego na Śląsku Cieszyńskim. W 1200 lecie Cieszyna*, który uzyskał akceptację, a w związku z tym środki finansowe na realizację z Europejskiego Funduszu Rozwoju Regionalnego (EFRR) za pośrednictwem Euroregionu Śląsk Cieszyński - Těšínské Slezsko. Rezultatem podjętych badań jest niniejszy tom – zbiór interesujących, obejmujących różnorodne sfery życia pogranicza polsko-czeskiego i mających swoje korzenie w różnych dziedzinach wiedzy – przyczynków, które stanowią rzetelną podstawę do udzielenia odpowiedzi na pytania problemowe.

Program badań, prowadzonych przez etnologów, antropologów, historyków, socjologów, pedagogów, politologów i językoznawców obejmował zagadnienia:

- kapitał kulturowy miast pogranicza,
- tożsamość mieszkańców Śląska Cieszyńskiego po obu stronach granicy, jej przejawy, uwarunkowania i przemiany,
- współczesne reminiscencje przeszłości: konfliktów, sporów i animozji,
- stereotypy etniczne,
- zróżnicowanie religijne ziemi cieszyńskiej jako szczególny rys jej wielokulturowości,
- edukacja międzykulturowa na Śląsku Cieszyńskim i jej perspektywy,
- kultura pogranicza. Tradycja i sztuka ludowa jako wspólne dziedzictwo podzielonej ziemi.

Oddajemy do rąk Czytelników ważną publikację. Z jednej strony pokazującą wszystkie kierunki, wątki i pola, w jakich cieszyńskie środowisko naukowe, wraz z partnerami z innych ośrodków w Polsce i Republice Czeskiej, prowadzi w ostatnim czasie badania w zakresie przeszłości, teraźniejszości i procesów przemian pogranicza polsko-czeskiego na Śląsku Cieszyńskim. Z drugiej strony niniejsza publikacja może stanowić źródło rzetelnej wiedzy, popartej badaniami empirycznymi, dotyczącej różnych dziedzin życia mieszkańców podzielonego granicą Śląska Cieszyńskiego, oraz tego, co oni myślą o sobie, o swoich sąsiadach z tej drugiej strony i jak wyobrażają sobie przyszłość swojej małej ojczyzny.

Halina Rusek